

Politieke misdadigers of eerloze criminelen?

De invloed van de opstanden van 1848/1849 op de plaats van het begrip eerloosheid in het Duits en Nederlands strafrecht

Timon de Groot

TVGESCH 132 (1): 21–47

DOI: 10.5117/TVGESCH2019.1.003.GROOT

Abstract

Political offenders or dishonorable criminals? The impact of the revolutions of 1848/9 on the rulings on infamy in Dutch and German penal law

This article tries to explain why the notion of infamy was removed from the Dutch penal code of 1886, whereas this notion was still prominently defended in the German Reich Penal Code of 1871. The explanation is sought in the circulation of books containing reports of participants in the 1848/9 revolutions in the German states and their subsequent incarceration. It is argued that accounts of the suffering of these political prisoners made such a lasting impression on German legislators that they decided not to remove the rulings on infamy from the Reich Penal Code. The absence of such accounts in the Dutch national context, however, enabled Dutch legislators to continue along a path taken earlier towards abolishment. In the end, the analysis provides an alternative perspective on the relationship between the experience and mediation of suffering and the historical development of penal reform in western Europe.

Keywords: infamy, political prisoners, mobilizing empathy, Johann Gottfried Kinkel, revolutions of 1848

Ter gelegenheid van de invoering van het Wetboek van Strafrecht in 1886, hield de hoogleraar strafrecht van de Universiteit van Amsterdam en medeoprichter van de *Internationale Kriminalistische*

Vereinigung (IKV), Gerard Anton van Hamel, een voordracht, waarin hij betoogde dat de inhoud van dit nieuwe wetboek internationaal veel lof had oogst en zelfs door sommige buitenlandse

commentatoren als 'baanbrekend' werd beschouwd.¹ Volgens Van Hamel kwam deze bewondering met name voort uit het feit dat het onderscheid tussen straffen die iemands eer aantasten en straffen die iemands eer intact laten niet meer in de wet voorkwamen. Daarmee was het Nederlandse Wetboek van Strafrecht een van de eerste Europese wetboeken zonder dit onderscheid. Opvallend was de ogenschijnlijke vanzelfsprekendheid waarmee Nederlandse juristen over deze hervorming spraken. De Groningse rechter Oncko van Swinderen beweerde in 1875 dat 'geen beoefenaar van het strafregt die indeeling heden ten dage nog in bescherming zal nemen'.² Het afschaffen van dit onderscheid was 'de juiste uitdrukking van het rechtsbewustzijn van den tegenwoordigen tijd' vond ook de Amsterdamse professor Cornelis Willeumier.³ 'Dat zij niet passen in het strafstelsel van het strafwetboek van 1881 is zonneklaar', voegde Jacob Domela Nieuwenhuis daaraantoe.⁴ In de officiële toelichting bij het Wetboek

werd het verdwijnen van dit onderscheid vanzelfsprekend bevonden en zonder verdere toelichting overbodig verklaard.⁵

Hoewel zoveel strafrechtsexperts het afschaffen van de tweedeling tussen ontorende en niet-ontorende straffen als een vanzelfsprekendheid zagen, was het Nederlandse Wetboek van Strafrecht toch het eerste Europese wetboek waarin deze verandering werd doorgevoerd. Waar het voor rechtsgeleerden in Nederland een vanzelfsprekendheid was deze tweedeling af te schaffen, dacht de internationale gemeenschap van juristen hier dus anders over. Het onderscheid tussen ontorende en niet-ontorende straffen bestond immers nog steeds in de Franse *Code Pénal*. De auteurs van het Duitse *Reichsstrafgesetzbuch*, dat in 1871 in werking trad, waren ook overtuigd van de noodzaak een gedifferentieerd strafstelsel, met inbegrip van het ontorende *Zuchthaus*, te behouden.

Een bevredigende verklaring voor het feit dat in Nederland deze bepalingen als vanzelfsprekend werden afgezworen is echter nog nooit gegeven. Dit artikel beoogt dat een verklaring hiervoor niet in de Nederlandse politieke en juridische debatten moet worden gezocht. Evenmin kan een verklaring worden gezocht in het wijzen op de vermeende calvinistische Nederlandse volksaard, waarin weinig plaats voor het begrip eer zou zijn. Dit zou bijvoorbeeld sterk afwijken van de militaristische eercultuur en 'feodalisering' van de burgerij die in de Duitse landen bestond. Deze verklaring lijkt mij niet steekhoudend, omdat enerzijds de opvattingen over

1 G.A. van Hamel, 'Toespraak bij de invoering van het wetboek van strafrecht (1886)', in: idem, *Verspreide opstellen. Deel I 1870-1891* (1912) 335-351, aldaar 349. Dit artikel is ontstaan in het kader van een dissertatie verdedigd aan de Humboldt-Universität zu Berlin. Ik bedank Birgit Aschmann en Ute Frevert voor hun adviezen en twee anonieme referenten van *Tijdschrift voor Geschiedenis* voor hun behulpzame commentaar.

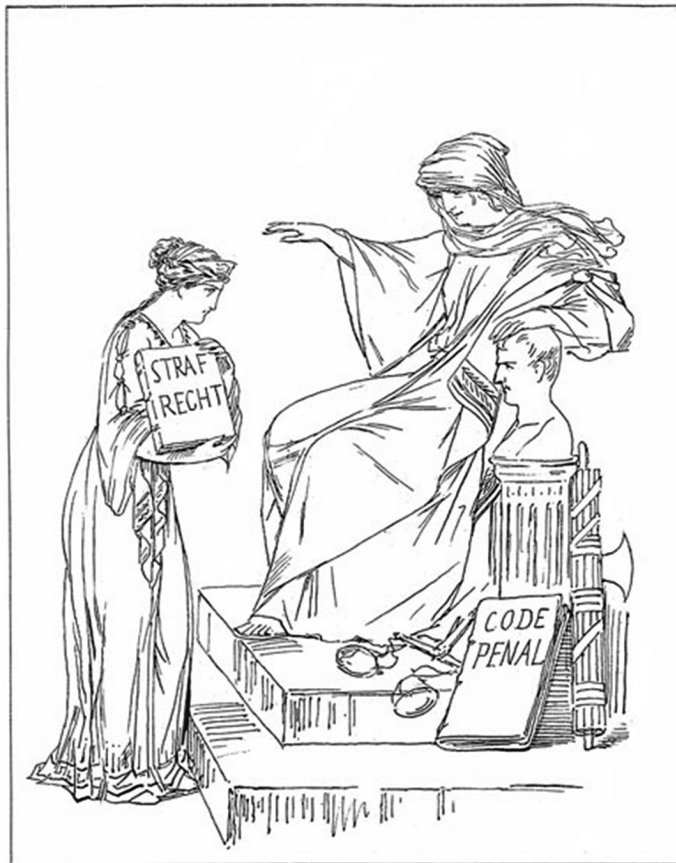
2 O.Q. van Swinderen, 'Beschouwingen over de Ontwerpen van een Wetboek van Strafrecht en daartoe behorende wetten met toelichting, den Koning aangeboden door de Staatscommissie, ingesteld bij Zijner Majesteits besluit van 28 September 1870 no. 21', *Tijdschrift voor het Nederlandsch Regt* 8 (1875) 229-270, aldaar 232.

3 C.M.J. Willeumier, 'Custodia Honesta', *Themis* 41 (1880) 389-426, aldaar 390.

4 Jacob Domela Nieuwenhuis, 'Het strafstelsel van het Nederlandsche strafwetboek van 1881', *De Tijdspiegel* 39 (1882) 39-53.

5 *Wetboek van strafrecht. Met toelichting op de artikels van het eerste boek volgens de bij de behandeling der wet gewisselde schriftelijke bescheiden en openbare discussiën* (Breda 1881) 29.

HET NIEUWE NEDERLANDSCHE STRAFRECHT.

Uitgeve van Martinus Nijhoff.

Gedrukt bij Wd.E. Spanier & Zⁿ Lohv 23.

Themis tot hare nederlandse dochter:
 „Mijn oude strafrecht heeft zijn tijd van grootheid gehad, heersch gij thans even lang
 met jeugdiger kracht in den nieuwen tijd.”

De Code Pénal wordt ingeruild voor het nieuwe Wetboek van Strafrecht. Het onderschrift luidt: Themis tot hare nederlandse dochter: “Mijn oude strafrecht heeft zijn tijd van grootheid gehad, heersch gij thans even lang met jeugdiger kracht in den nieuwen tijd.”

De Nederlandsche Spectator, nr. 46, 1880, *Geheugen van Nederland*

eerloosheid tot 1848 in de verschillende Europese strafrechtsculturen redelijk vergelijkbaar waren, anderzijds omdat de bevlogenheid rond erekwesties in Duitsland niet noodzakelijk een feodalisering van de maatschappij betekende, zoals met name Ute Frevert betoogd heeft.⁶

⁶ Ute Frevert, *Ehrenmänner. Das Duell in der bürgerlichen Gesellschaft* (München 1995). Een paar losse

Beter kan worden gekeken naar de rol die de nasleep van de opstanden uit het jaar 1848/1849 in debatten over het

opmerkingen over het feit dat de verschillende opvattingen van het begrip ‘eer’ grotendeels tot de calvinistische volksaard van Nederlanders te herleiden zijn, zijn te vinden in Dorien Pessers, ‘De actualiteit van het eerbegrip’, in: T. Jansen ed., *Beroepstrots. Een ongekende kracht* (Amsterdam 2009) 77-86.

strafrecht in andere landen gespeeld heeft, met de Duitse Bond als voorbeeld. Uit een dergelijke analyse wordt duidelijk dat de diepe indruk die de juridische nasleep van de revoluties van 1848/1849 had achtergelaten op juristen en andere critici uit de Duitse staten (met name in Pruisen, Baden en Saksen) ervoor zorgde dat commentatoren en wetgevers zich sterk verzet hebben tegen het idee om de bepalingen over de 'eerloosheid' die aan bepaalde straffen kleefde af te schaffen. Sterker zelfs, sommigen zetten zich door deze ervaringen nog vuriger dan voorheen in voor het behoud van zulke bepalingen. Een belangrijk element hierbij was dat de ervaringen van opstandelingen uit 1848/1849, die daadwerkelijk opgesloten waren in 'onterende' strafinstellingen, medelijden oproepen bij een substantieel deel van de Duitse bevolking. Dit gevoel van medelijden werd gemobiliseerd in de debatten over de codificatie van het strafrecht voor het Duitse Keizerrijk.

Hoewel een vergelijking met Frankrijk vermoedelijk tot een gelijksoortig inzicht zal leiden, heeft een vergelijking met Duitsland hier meer verklaringswaarde. Ten eerste was de Nederlandse rechtswetenschap in deze tijd veel meer georiënteerd op Duitsland dan op Frankrijk. Zo merkte Van Hamel in de boven aangehaalde lezing uit 1886 op dat 'het ons past [...] nooit te vergeten, dat in Deutschland de meesters dier wetenschap zetelen en dat de studie der Duitse werken ook een overwegenden invloed heeft gehad op de ontwikkeling van hen die het Nederlandsche wetboek hebben opgesteld'.⁷ Ook A.G. Bosch beschrijft in zijn studie

naar het ontstaan van het Nederlands Wetboek van Strafrecht dat het Duitse *Reichsstrafgesetzbuch* van grote invloed was op het ontwerp.⁸ Dat er veel samenwerking bestond tussen Duitse en Nederlandse juristen in die tijd blijkt ook uit het feit dat de moderne strafrechtsbeweging rond de IKV door Duitse, Nederlandse en Belgische juristen werd aangevoerd. Ten tweede valt te betogen dat de 'shock' van 1848, met name vanuit strafrechtelijk perspectief, groter was voor Duitsland dan voor Frankrijk. De Franse autoriteiten hadden meer ervaring met politieke misdadigers; van de Franse revolutie en Napoleontische tijd tot de Julirevolutie van 1830. In Duitsland was er daarentegen nauwelijks sprake van massa-opsluiting van politieke gevangenen voor de revoluties van 1848/1849. In algemene zin kan daarom worden gesteld dat de uitgangssituatie in de meeste staten van de Duitse Bond voor 1848 min of meer gelijk was aan die in Nederland en dit rechtvaardigt de voorkeur voor de vergelijking met Duitsland boven die met Frankrijk. De kern van de hier voorgestelde verklaring is daarom dat de afwezigheid van grootschalig politieke protest en criminele vervolging van politieke opstandelingen de geleidelijke ontwikkeling richting het afschaffen van dit type onderscheid in Nederland verklaart.⁹

8 Albert George Bosch, *Het ontstaan van het wetboek van strafrecht. Aantekeningen over de werkzaamheden van de staatscommissie in 1870 belast met de samenstelling van een ontwerp van een nieuw wetboek van strafrecht* Art. 1-91 (Zwolle 1965) 83.

9 Over het uitblijven van serieuze politieke opstanden in Nederland in vergelijkend perspectief: Horst Lademacher, 'The Netherlands and Belgium. Notes on the abstinence of revolution', in: Dieter Dowe e.a. ed., *Europe in 1848. Revolution and Reform* (New York 2001) 259-289, aldaar 268-272.

7 Van Hamel, 'Toespraak bij de invoering', 349.

De humanisering van het strafrecht: tussen verzachting en nivellering

De ontwikkeling die beschreven wordt in dit artikel vond plaats in de context van een langduriger proces dat doorgaans met de term ‘humanisering van het strafrecht’ wordt aangeduid. Deze humanisering omvatte meerdere aspecten, waarvan er hier twee genoemd mogen worden: een verzachting in de uitvoer van straffen enerzijds en een nivellering in de toekenning van straffen anderzijds. In het werk van de beroemde achttiende-eeuwse Italiaanse verlichtingsfilosoof Cesare Beccaria waren deze beide elementen terug te vinden. In zijn hoofdwerk *Dei delitti e delle pene* (1764) combineerde hij de kritiek op de uitvoer van lijfstraffen met een pleidooi voor rechtszekerheid, wat inhield dat de discretionaire beslissingsbevoegdheid van rechters ten faveure van wettelijk vastgestelde straffen moest worden ingeperkt en dat ieder individu voor dezelfde misdaad op dezelfde manier bestraft diende te worden. In de geschiedschrijving van de laatste decennia heeft vooral het aspect van verzachting de aandacht van historici opgeëist. Invloedrijk zijn de studies van Pieter Spierenburg, die stelt dat een groeiende emotionele gevoeligheid van de opkomende burgerij in de vroegmoderne tijd ten grondslag lag aan het feit dat het ‘strafspektakel’ van lijfstraffen en publieke executies in west Europa geleidelijk ten einde kwam. Spierenburgs invalshoek berust op Norbert Elias’ theorie dat de monopolisering van geweld door de moderne gecentraliseerde staat de gewelddadige driften van de burgerij sterk beteugelde, wat leidde tot een belangrijke algemene mentaliteitsverandering: gaandeweg ontstond een duidelijke afkeer van het gewelddadige strafspektakel.¹⁰

Een ander perspectief biedt de Duitse socioloog Hans Joas. In zijn recente boek over de universele rechten van de mens en de ontstaansgeschiedenis van dit begrip betoogt hij dat dit soort sterke morele overtuigingen doorgaans niet het resultaat zijn van uitvoerige filosofische analyses, maar dat zij ontstaan na ingrijpende ‘zelf-overstijgende’ ervaringen (*Erfahrungen der Selbsttranszendenz*). Op deze wijze beargumenteert hij dat de ervaring van het lijden van anderen een belangrijke rol speelde in het historische ontstaan van de diepgewortelde morele overtuiging dat de menselijke waardigheid van ieder persoon beschermd dient te worden, ook die van gevangenen.¹¹ In navolging van Thomas Lacquer die dit voornamelijk op de afschaffing van slavernij toepast, betoogt Joas dat onder invloed van de Verlichting beschrijvingen van het lichamelijke lijden van mensen in toenemende mate begonnen te circuleren in de achttiende en vroege negentiende eeuw. Hierdoor werden gevoelens van medelijden steeds vaker gemobiliseerd in een politieke context. Door toedoen van deze schriftelijke verspreiding van lijdensverhalen ontstond daarom de mogelijkheid dat een grotere groep personen opgenomen werd in de kring van mensen voor wie de burgerij empathie en medelijden

¹⁰ Pieter Spierenburg, *The prison experience. Disciplinary institutions and their inmates in early modern Europe* (Amsterdam 2007); idem, ‘Geweld, repressie en schaamte. Enige historische gegevens’, *Tijdschrift voor criminologie* 20 (1978) 133-138; Elias zelf spreekt over het ‘[...]starke Vorrückten der Scham und Peinlichkeitsschwelle’, in: Norbert Elias, *Über den Prozeß der Zivilisation* II (16e druk; Frankfurt a.M. 1991) 397.

¹¹ Hans Joas, *Die Sakralität der Person. Eine neue Genealogie der Menschenrechte* (Berlijn 2011). Zie met name hoofdstuk twee en drie.

voelde.¹² In de Nederlandse strafrechtsgechiedenis heeft met name Herman Franke dit idee toegepast, door te betogen dat de gevoeligheid voor het lijden van anderen zelfs een machtsmiddel werd voor gevangenen om hervormingen te bewerkstelligen.¹³

Het historische narratief van de geschiedenis van gevangenishervorming als een proces van verzachting heeft in de geschiedschrijving daarentegen ook voor veel controverse gezorgd. De moderne strafvormen – met name opsluiting – maakten immers de weg vrij voor nationale autoriteiten om ideeën over zedelijke verbetering en heropvoeding in gevangenissen ten uitvoer te brengen. Strafinstellingen kregen daarmee vanaf het begin van de negentiende eeuw steeds meer het karakter van opvoedingsinstituten.¹⁴ De Britse criminoloog David Garland spreekt in de deze context van het ontstaan van een ‘*penal-welfare complex*’. In navolging van Michel Foucault heeft Garland de vraag gesteld of het terecht is van ‘verzachting’ te spreken en of men niet eerder van sociale disciplineren moet spreken.¹⁵

Aan dit proces van disciplineren, zo stellen zij, droeg ook de ‘moderne richting’ in de strafrechtswetenschap bij, die werd vertegenwoordigd door personen als de Italiaanse anthropoloog Cesare Lombroso en jurist Enrico Ferri, de Duitse jurist Franz von Liszt, en de Nederlander Van Hamel. In tegenstelling tot de liberale hervormers van de Verlichting, zo stelt de Amerikaanse historicus Richard Wetzell, was deze groep er niet zo zeer op uit om individuen tegen de autoritaire macht van de staat te beschermen. Zij wilden veeleer de samenleving voor criminaliteit behoeden door serieuze misdadigers preventieve straffen op te leggen. Om ieder individu een gepaste sanctie te kunnen geven, breidden zij de macht van de staat eerder uit. Zij legden daarmee meer de nadruk op de algehele persoonlijkheid van de misdadiger en zijn/haar hervormingspotentiaal, dan op de aard van het gepleegde misdrijf.¹⁶

Hoewel het aspect van verzachting belangrijk is voor dit artikel, heeft de intensiteit van dit debat in de geschiedschrijving ervoor gezorgd dat het aspect van nivellering op de achtergrond is geraakt. Een uitzondering biedt het werk van de Amerikaanse rechtshistoricus James Whitman. De geschiedenis van het strafrecht werd volgens hem zowel in continentaal Europa als in de Verenigde Staten gekarakteriseerd door voortdurende nivellering. Het verschil tussen beide strafrechtsculturen, zo meent hij, is dat continentaal Europa een proces van ‘opwaartse nivellering’ doormaakte; misdadigers met een lage status kregen steeds vaker dezelfde behandeling als misdadigers met een hoge

12 Thomas W. Lacquer, ‘Bodies, details and the humanitarian narrative’, in: Lynn A. Hunt ed., *The new cultural history* (Berkeley 1989) 176-204. Dit idee staat ook centraal in Lynn A. Hunt, *Inventing human rights. A history* (New York 2007).

13 Herman Franke, *The Emancipation of prisoners. A socio-historical analysis of the Dutch prison experience* (Edinburgh 1995) 6.

14 Vgl. voor Duitsland: Thomas Nutz, *Strafanstalt als Besserungsmaschine. Reformdiskurs und Gefängniswissenschaft, 1775-1848* (München 2001); Désirée Schauz, *Strafen als moralische Besserung. Eine Geschichte der Straffälligenfürsorge 1777-1933* (München 2008). Voor Nederland zie Herman Franke, ‘The rise and decline of solitary confinement. Socio-historical explanations of long-term penal changes’, *The British Journal of Criminology* 32.2 (1992) 125-143, aldaar 134ff.

15 David Garland, *Punishment and welfare. A history of penal strategies* (Londen 1985); Michel Foucault, *Surveiller et punir. Naissance de la prison* (Parijs 1975).

16 Richard F. Wetzell, *Inventing the criminal. A history of German criminology, 1880-1945* (Chapel Hill NC 2000) 32-34.

status. Een voorbeeld van opwaartse nivellering was de afschaffing van lijfstraffen, deze bevatten immers een inherente ongelijkheid aangezien zij in de regel enkel aan de lagere klassen werden opgelegd.¹⁷ De Verenigde Staten kende volgens Whitman daarentegen een proces van 'neerwaartse nivellering'.¹⁸

Desondanks bleef in de negentiende eeuw ongelijkheid voortbestaan in het Duitse en Nederlandse strafsysteem, ook na het afschaffen van de lijfstraffen. Het onderscheid dat gemaakt werd tussen eerloze gevangenen en gevangenen wiens eer intact was gebleven, was daarvan een belangrijk voorbeeld. Dit betekent dat, hoewel de gevangenisstraf volgens velen een 'fabrieksmatige eenvormigheid' bezat, ook in de negentiende eeuw grote verschillen tussen gevangenisstraffen bestonden.¹⁹ De focus van dit artikel ligt daarom op de vraag hoe de eis van nivellering paste binnen de idealen van humanisering.

De opwaartse nivellering voor 1848 in de Duitse Bond

Kijkt men naar de verschillende wetboeken uit deze tijd dan wordt het punt dat niet alle vrijheidsstraffen gelijk waren vrijwel meteen duidelijk. In Nederland, waar sinds 1810 de Franse *Code Pénal* van kracht was, bestond een driedeling in het

gevangenissysteem. *Réclusion* werd gezien als de zwaarste gevangenisstraf voor ernstige misdrijven. Het equivalent hiervan in het strafrecht van de Duitse staten was het *Zuchthaus*. Deze vorm van hechtenis werd gekenmerkt door de arbeidsdwang, waarin individuele eigenschappen niet werden meegewogen. Zonder rekening te houden met iemands opleidingsniveau en individuele competenties werd iedere delinquent geacht hetzelfde, zware werk te verrichten. De 'normale' gevangenisstraf, ten tweede, was anders. Hierbij mochten gevangenen in de regel werk verrichten dat aansloot bij hun eigen voorkeur en deze werd meestal alleen bij mildere vergrijpen opgelegd. *Détention* (of *custodia honesta*), de derde variant, was ten opzichte van de *réclusion* het andere uiterste van het strafsysteem. Bij deze straf, die in het Duitse strafrecht als *Festungshaft* bekend stond, werden de gevangenen in een min of meer open inrichting gehouden waar geen arbeidsdwang bestond en de gevangenen hun de tijd naar eigen inzicht mochten besteden.²⁰

²⁰ Vgl. Franz von Liszt (ed.), *Das Strafrecht der Staaten Europas* (Berlijn 1894); zie met name de bijdragen van Hermann Seuffert (Duitsland) en Albert Rivière (Frankrijk), vgl. Franke, *The Emancipation of prisoners*, 15. Zuchthaus had geen betrekking op het gebouw waarin een delinquent werd geplaatst, maar op de straf zelf. Zuchthaus- en 'normale' gevangenen werden doorgaans in hetzelfde gebouw opgesloten, vooral in de kleinere complexen. Het lag aan de bewakers of het verschil tussen de gevangenen werd nageleefd. De grotere instellingen in Bruchsal en Moabit waren uitsluitend bedoeld Zuchthaus-gevangenen. Gevangenisexpert Carl Krohne heeft zich kritisch uitgelaten over het samen opsluiten van beide gevangenen. Bij Festungshaft werd er vaak belang aan gehecht dat de gevangene in een ander gebouw werd geplaatst, wat doorgaans gebeurde; Carl Krohne, *Lehrbuch der Gefängniskunde unter Berücksichtigung der Kriminalstatistik und Kriminalpolitik* (Stuttgart 1889) 228-229.

¹⁷ Over het afschaffen van lijfstraffen in Duitsland: vgl. Ute Frevert, *Die Politik der Demütigung. Schauplätze von Macht und Ohnmacht* (Frankfurt a.M. 2017) 38-44.

¹⁸ James Q. Whitman, *Harsh justice. Criminal punishment and the widening divide between America and Europe* (New York 2003).

¹⁹ Het idee van de fabrieksmatige eenvormigheid is ontleend aan Foucault, die de vrijheidsstraf beschreef als een 'pénalité uniforme et grise'; Foucault, *Surveiller et punir*, 137.

Interessant genoeg was deze drieding, die zowel in het Franse (en daarmee ook het Nederlandse) als Duitse strafrecht bestond, gerangschikt op basis van de 'eerloosheid' die bij deze straf kwam kijken.²¹ 'Onterend' had in deze context vaak een tweeledige betekenis: enerzijds had het de abstracte betekenis dat iemands publieke reputatie opzettelijk werd aangetast, maar het had anderzijds ook een meer concrete juridische betekenis, namelijk dat gedetineerden tijdens hun straf dwangarbeid moesten verrichten en dat zij na het uitzitten van hun straf uit hun burgerlijke rechten werden gezet; sommigen voor levenslang, anderen voor een bepaalde tijd.²² In het Duits stond deze strafmaatregel bekend als *die Aberkennung der bürgerlichen Ehrenrechte*, in het Frans als *dégradation civique*.²³ Een Zuchthaus of *réclusion* veroordeling was in deze zin ontierend, aangezien de veroordeelden automatisch uit hun rechten werden gezet, in tegenstelling tot een 'normale' gevangenisstraf, die iemands publieke rechten intact hield. Het feit dat de Zuchthausveroordeling een ontierend karakter had

was voor tijdgenoten vrijwel onbetwist. Zo schreef een expert in 1845 over deze straf, dat zij misdadigers 'schmiedet [...] in die Slaverei der Schande'.²⁴

Naast het feit dat een gedifferentieerd strafsysteem sommige misdadigers expliciet als 'eerloos' bestempelde, creëerde het voor anderen ook privileges. Dit wierp reeds ten tijde van de Verlichting de vraag op voor wie de geprivilegieerde strafvormen eigenlijk bedoeld waren en wat doorslaggevend was in de toekenning daarvan: de eigenschappen van de misdadiger of de aard van het misdrijf? Karakteriserend voor deze problematiek was een opmerking, die de belangrijkste vertegenwoordiger van de Duitse Verlichting, Immanuel Kant, maakte in zijn *Metaphysik der Sitten*. Hij vroeg zich af waar iemands voorkeur naar uit zou gaan als hem de keuze werd geboden tussen een ontierende arbeidsstraf of de doodstraf. Kants antwoord op deze vraag luidde:

der ehrliche Mann wählt den Tod, der Schelm aber die Karre; so bringt es die Natur des menschlichen Gemüts mit sich. Denn der erstere kennt etwas, was er noch höher schätzt, als selbst das Leben: nämlich die Ehre; der andere hält ein mit Schande bedecktes Leben doch

21 Zoals Whitman benadrukt: 'Nineteenth-century German prisons were, strikingly enough, differentiated according to their degree of dishonorability [sic]'. Whitman, *Harsh Justice*, 132. Er is voldoende aanname dat de bepalingen over 'infamie' uit het Franse recht als inspiratie diende voor veel Duitse wetsbepalingen. Vgl. Jan de Louter, *De beperkingen der rechtsbevoegdheid ten gevolge van vermindering der burgerlijke eer* (Utrecht 1869) 65; *Ontwerpen van een Wetboek van Strafrecht en daartoe behorende wetten met toelichting* (Den Haag 1875) 182.

22 Dit onderscheid wordt ook wel met de termen *infamia facto* en *infamia juris* aangeduid. Vgl. Voor de Amerikaanse situatie: Pippa Holloway, *Living in infamy. Felon disfranchisement and the history of American citizenship* (New York 2014) 4-6.

23 Vgl. Anne Simonin, *Le déshonneur dans la république. Une histoire de l'indignité 1791-1958* (Paris 2008).

24 Dietrich Georg Kieser, *Zwei Akademische Reden. Ueber das Verhältniss der Philosophie der Natur zur Religion, und über die Emancipation des Verbrechers im Kerker* (Jena 1845) 35. Deze opvatting is ook terug te vinden in de meest invloedrijke handboeken, zoals: Albert Friedrich Berner, *Lehrbuch des deutschen Strafrechts* (Leipzig 1857) 184-185; Carl Georg von Wächter, *Die Straftaten und Strafanstalten des Königreiches Württemberg. Nach der älteren und neueren Gesetzgebung und Praxis* (Tübingen 1832) 245-248.

immer noch für besser, als gar nicht zu sein.²⁵

Of een straf als mild of als hard wordt ervaren was dus afhankelijk van de ‘*Empfindungsart*’ van ieder individu, zo concludeerde Kant, en het ‘eergevoel’ speelde daarbij een cruciale rol. Dit moest daarom volgens hem van doorslaggevende betekenis zijn in de toekenning van verschillende straffen.²⁶ Voor juristen bleef echter de vraag bestaan op basis van welke criteria deze *Empfindungsart* moest worden vastgesteld. Traditioneel meenden veel rechtsgeleerden – zoals ook was vastgelegd in het *Allgemeines Landrecht für die Preußischen Staaten* (1794) – dat deze *Empfindungsart* voortvloeide uit iemands sociale status. De geprivilegieerde Festungshaft werd daarom begrepen als een ‘surrogaatstraf’ voor het type misdrijf dat eigenlijk om een Zuchthaus-veroordeling vroeg, maar door iemand met een hogere *Empfindungsart* werd gepleegd.²⁷ Dit betekende dat het een mildere straf was die in plaats van de verdiende zwaardere straf werd gegeven, omdat iemand met een hoge status (in dit geval van adellijke komaf) deze straf als veel zwaarder zou ervaren.

Het feit dat men niet meer automatisch uit kon gaan van het feit dat iemands sociale status bepalend was voor de *Empfindungsart* won echter geleidelijk aan invloed in de juridische literatuur uit

het begin van de negentiende eeuw. In de Duitse literatuur was *Gesinnung* het cruciale begrip dat steeds meer gebruikt werd om te verantwoorden dat iemand het privilege van een mildere straf moest krijgen.²⁸ Bij misdrijven kon nu de vraag worden gesteld of iemands *Gesinnung* eerloos was of niet en of hij daarmee een geprivilegieerde strafvorm verdiende. In de praktijk bleek echter dat sociale status ook daarbij vaak een voorwaarde bleef om aan een misdadiger een ‘*ehrenhafte Gesinnung*’ toe te schrijven. In het Beierse strafwetboek van 1813 was bijvoorbeeld een *Bildungs*-achtergrond een premisse voor de toekenning van een eervolle *Gesinnung*.²⁹

Kort samengevat vond in de periode voor 1848 in de Duitse Bond inderdaad een opwaartse nivellering plaats. Een bredere groep burgers maakte nu aanspraak op de geprivilegieerde strafvormen uit de strafwetboeken dankzij de nadruk op het begrip *Gesinnung*. Daarbij werd het motief belangrijker in het toekennen van deze straffen en beschouwden sommige juristen de Festungshaft niet meer als ‘surrogaatstraf’, maar als straf die exclusief bij een bepaald type misdrijven werd voorgeschreven; namelijk bij misdrijven die typisch uit een ‘eervol’ motief

25 Immanuel Kant, *Die Metaphysik der Sitten* (Frankfurt a.M. 1977) 454-455. *Karre* was een verouderde aanduiding voor een arbeidsstraf.

26 Voor de discussie over het belang van deze overwegingen in de literatuur van de Duitse Verlichting: Martin Reulecke, *Gleichheit und Strafrecht im deutschen Naturrecht des 18. und 19. Jahrhunderts* (Tübingen 2007) 110-113, 182-184, 253-258.

27 Voor een uitvoerige negentiende-eeuwse discussie over het onderscheid surrogaat/exclusief, Karl Richard Sontag, *Die Festungshaft* (Leipzig 1872) 74-118.

28 *Gesinnung* is een begrip dat zich moeilijk naar het Nederlands laat vertalen. ‘Inborst’ komt in deze context waarschijnlijk het dichtst in de buurt.

29 Sylvia Kesper-Biermann, “Nothwendige Gleichheit der Strafen bey aller Verschiedenheit der Stände im Staat”? (Un)gleichheit im Kriminalrecht der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, *Geschichte und Gesellschaft* 35.4 (2009) 603-628.

voortkwamen.³⁰ Het ging hier met name om 'politieke' misdrijven, maar ook om veroordelingen voor personen die betrokken waren bij een ereduel.

Deze ontwikkeling in het strafrecht hangt nauw samen met een door Ute Frevert beschreven mentaliteitsontwikkeling in de Duitse maatschappij, namelijk dat het eerbegrip stelselmatig verpersoonlijkt werd. Dit betekende dat mannen hun eergevoel minder op basis van stands- of beroepsverschillen uitdrukten, maar dat zij zich meer op hun *individuele* eer beriepen, die tot uiting kwam in de persoonlijke overtuiging of inborst.³¹ Daarbij past ook het verschijnsel dat de Duitse burgerij steeds meer aan het van oorsprong adellijke geweldritueel van het ereduel deelnam, omdat dit volgens hen het beste uitdrukking gaf aan hun persoonlijke eergevoel.³²

De ontwikkeling in de opvatting waar toe geprivilegieerde strafvormen dienden was inderdaad zichtbaar in de veroordelingen van enkele 'politieke misdadigers' uit de tijd. Daarbij moet overigens gezegd worden dat, hoewel de revoluties van 1848/1849 van belang waren voor de kwantiteit waarmee de Duitse justitie met politieke misdadigers te maken kreeg, zij niet de eerste politieke misdadigers waren die in Duitsland veroordeeld werden. Zo moest de invloedrijke Württembergse

ambtenaar en econoom Friedrich List zijn kritiek op de bureaucratie bekopen met een criminele veroordeling, en de populaire volksdichter Fritz Reuter werd tot Festungshaft veroordeeld voor majesteitsbelediging in 1834. Andere voorbeelden zijn de slachtoffers van de besluiten van Karlsbad (een verzameling maatregelen die werden ingevoerd na de moord op August Kotzebue in 1819) die vooral betrekking hadden op persdelicten, en mensen die aan kleinschaliger politiek oproer deelnamen, zoals de bij de *Frankfurter Wochensturm* in 1833. Wat vaak gebeurde bij deze kleinschaliger vervolgingen, was dat de beklaagde de mogelijkheid kreeg naar een ander land te emigreren, zoals ook bij Friedrich List het geval was.³³ Diegenen die niet emigreerden werden echter in de regel tot Festungshaft veroordeeld vanwege de politieke aard van hun misdrijf.

Neerwaartse nivellering in Duitsland aan de vooravond van het revolutiejaar 1848

In 1848 kwam het in talloze steden en provincies van de Duitse Bond tot gewelddadige uitbarstingen. Hoewel de revolutionairen hier en daar een aantal kleine successen boekten, zoals het bijeenroepen van het nationale parlement in de Paulskirche in Frankfurt, werden de opstanden (die langzaamaan steeds meer het karakter van een burgeroorlog kregen) kort daarna door de verzamelde Pruisische, Beierse en Oostenrijkse troepen

30 Over de graduele ontwikkeling van surrogaat naar exclusief, vgl. Whitman, *Harsh justice*, 132-137. Whitman beschrijft ook de vergelijkbare situatie in Frankrijk: Ibidem, 108ff.

31 Ute Frevert, 'Die Ehre der Bürger im Spiegel ihrer Duellen', *Historische Zeitschrift* 249.1 (1989) 545-582, aldaar 576-578; idem, 'Ehre – männlich/weiblich. Zu einem Identitätsbegriff des 19. Jahrhunderts', *Tel Aviver Jahrbuch für Deutsche Geschichte* 21 (1992) 21-68, aldaar 28.

32 Dit was een bijzonderheid van deze periode in Duitsland Vgl. Frevert, *Ehrenmänner*.

33 Ulrich Klemke, *Eine Anzahl überflüssiger Menschen. Die Exilierung politischer Straftäter nach Übersee, Vormärz und Revolution 1848/49* (Frankfurt a.M. 1994) 61-68.

neergeslagen.³⁴ Veel prominente deelnemers aan de opstanden vluchtten naar het buitenland.³⁵ Zo emigreerde Richard Wagner na de opstanden in Dresden bijvoorbeeld naar Zwitserland en vroeg de leider van de Badense opstanden, Gustav Struve, asiel aan in de Verenigde Staten.³⁶ Hoewel deze emigraties veel aandacht hebben gekregen in de historiografie, en dit inderdaad een aanzienlijk aantal mensen betrof, was niet iedereen dit lot beschoren.³⁷ Een grote groep opstandelingen werd immers 'gewoon' berecht en veroordeeld. Bij een aantal van hen (vooral onder de opstandelingen in Baden) leidde dit tot standrechtelijke executies, en weer

een andere groep van deelnemers aan de opstanden belandde in de gevangenis; het merendeel opvallend genoeg met een ontorende Zuchthaus-veroordeling op zak.³⁸

Hoewel de historische literatuur over het revolutiejaar 1848 en de consequenties voor de constitutionele politiek van verschillende staten omvangrijk is, is de doorwerking in het strafrecht minder onderzocht. De Pruisische statistieken lieten inderdaad een sterke toename in Zuchthaus veroordelingen sinds 1848 zien.³⁹ Onder hen waren veel politieke gevangenen. Als gevolg hiervan schreef de alom geprezen deskundige op het gebied van strafrecht, Carl Mittermaier, kort na het revolutiejaar: 'Deutschlands Gesetzgebungen haben die Ansicht, dass auch politische Verbrecher zum Zuchthause verurtheilt und in die für gewöhnliche schwere, mit entehrenden Strafen bestrafte Verbrecher bestimmten Strafanstalten der nämlichen Behandlung unterworfen [...] werden dürfen'.⁴⁰ Veel juristen maakten zich ernstige zorgen om de capaciteit van de gevangenen. De golf aan gevangenisveroordelingen had ook directe politieke consequenties. Eduard Forsberg, een actieve deelnemer aan de Maart opstanden

34 Een klassiek overzicht van de gebeurtenissen van 1848 in Duitsland geeft: Wolfram Siemann, *Die Deutsche Revolution von 1848/49* (Frankfurt am Main 1985).

35 Carl Frederick Wittke, *Refugees of Revolution. The German Forty-Eighters in America* (Westport CT 1952); Wolfram Siemann, 'Asyl, Exil und Emigration der 1848er', in *Demokratiebewegung und Revolution 1847 bis 1849* (Karlsruhe 1998) 70-91; Sabine Freitag, 'Revolution and migration. Europe 1848-49', *The Encyclopedia of Global Human Migration* (New York 2013).

36 Martin Gregor-Dellin, *Richard Wagner. His life, his work, his century* (Collins 1983) 279ff.; Daniel Nagel, *Von republikanischen Deutschen zu deutsch-amerikanischen Republikanern. Ein Beitrag zum Identitätswandel der deutschen Achtundvierziger in den Vereinigten Staaten 1850-1861* (Röhrig 2012). Uiteraard week ook een grote groep uit naar Groot-Brittannië, waaronder Karl Marx en Friedrich Engels; vgl. Rosemary Ashton, *Little Germany. Exile and asylum in Victorian England* (Oxford 1986).

37 Over de omvang van emigranten schrijft Siemann bijvoorbeeld dat ongeveer 80.000 mensen Baden verlieten: Siemann, *Die deutsche Revolution*, 217. Hier moeten echter ook verschillende categorieën worden onderscheiden. Sommigen emigreerden vrijwillig en sommigen werden verbannen, maar niet noodzakelijk naar een land buiten de Duitse Bond. Velen gingen naar een andere Duitse staat. Vgl. Andreas Fahrmeir, *Citizens and aliens. Foreigners and the law in Britain and the German States, 1789-1870* (New York 2000) 34-35.

38 Amalie Struve, *Erinnerungen aus den badischen Freiheitskämpfen. Den deutschen Frauen gewidmet* (Hamburg 1850) 163ff.; Bernhard Becker, *Die Reaktion in Deutschland gegen die Revolution von 1848* (Wenen 1868) 411ff.. Wat ook voorkwam was dat deze opstandelingen een Zuchthaus-veroordeling kregen, aan wie later gratie werd verleend, onder voorwaarde dat zij emigreerden naar de Verenigde Staten. Vgl. Klemke, *Eine Anzahl*, 128-140.

39 Carl Krohne, *Die Strafanstalten und Gefängnisse in Preußen* (Berlin 1901) XXI; Nutz, *Strafanstalt als Besserungsmaschine*, 363.

40 C.J.A. Mittermaier, *Der neueste Zustand der Gefängnis-einrichtungen in England und englische Erfahrungen über Einzelhaft* (1850) 84.

Beroemde spotprent uit 1848, waarin wordt gesuggereerd hoe Baden werd 'schoongeveegd' door het Pruisische leger en de inwoners van Baden toevlucht vonden in landen als Zwitserland en de Verenigde Staten.

Düsseldorfer Monatshefte (1848)

in Berlijn, beklagde zich in een pamflet uit juni 1848 over het feit dat het stemrecht aan zoveel gevangenen was ontnomen, dat ongeveer 300.000 tot 400.000 mensen waren uitgesloten van verkiezingen voor het nationale parlement die in 1848 zouden plaatsvinden.⁴¹

De ontwikkeling dat politieke misdadigers een Zuchthaus-veroordeling kregen was overigens al voor '1848' in gang gezet. Zo kwam de Pruisische justitie in 1847 voor een belangrijke beslissing te staan in een grootschalig proces tegen een groep Pruisische burgers van Poolse komaf, die

een onafhankelijke Poolse staat wilden uitroepen in het Hertogdom Posen. De opstand die daarop volgde werd geleid door de Pruisisch-Poolse generaal Ludwik Mieroslawsky. Als hoofdaangeklaagde zou Mieroslawsky bekendheid verwerven tijdens dit 'Polenprozess'.⁴² Dit proces kende enkele bijzonderheden. Ten eerste deden de Pruisische media voor het eerst uitvoerig verslag van de verhandelingen.⁴³

⁴² Christian Pletzing, *Vom Völkerfrühling zum nationalen Konflikt. Deutscher und polnischer Nationalismus in Ost- und Westpreussen 1830-1871* (Wiesbaden 2003) 141-159.

⁴³ Het *Polenprozess* was een van de eerste processen waar publiek was toegestaan. Een uitvoerig verslag is te vinden in: Gustav Julius, *Der Polenprozess. Prozeß der von dem Staatsanwälte bei dem*

⁴¹ Eduard Forsberg, 'Gerechtigkeit für den Bestrafen', *Sammlung Deutsches Historisches Museum*, Do 69/258 I.

Heldenontvangst voor de deelnemers van de zogenaamde Polen-opstand bij de strafgevangenis van Moabit aan de vooravond van de revoluties van 1848.

Illustrierte Chronik. Aufzeichnungen aus der Geschichte der Ereignisse, der Länder, der Völker, der Menschen und Stimmungen der Gegenwart (Leipzig 1848) 141

Ten tweede, was het ook het eerste proces dat door een openbaar aanklager werd gevoerd, aangezien deze hervorming speciaal voor dit proces versneld was doorgevoerd in Pruisen.⁴⁴

Het proces betrof 254 personen en de meeste van hen werden in afwachting op het proces in voorarrest in het Zuchthaus

Königlichen Kammergerichte als Betheiligte, bei dem Unternehmen zur Wiederherstellung eines Polnischen Staates in den Grenzen von 1772, wegen Hochverraths angeklagten 254 Polen (in erster Instanz) verhandelt im Gebäude des Staatsgefängnisses in Berlin (Berlijn 1848).

⁴⁴ Peter Collin, "Wächter der Gesetze" oder "Organ der Staatsregierung"? Konzipierung, Einrichtung und Anleitung der Staatsanwaltschaft durch das preußische Justizministerium. Von den Anfängen bis 1860 (Frankfurt a.M. 2000) 83-88.

van Moabit in de Lehrter Strasse gezet.⁴⁵ Dit voorarrest zorgde voor de nodige ophef onder de Berlijnse bevolking. De faciliteit in de Lehrter Strasse was in principe voor de ergste misdadigers met een Zuchthaus-veroordeling bedoeld. Het feit dat deze opstandelingen hier moesten verblijven stuitte daarom op grote verontwaardiging onder de Berlijnse bevolking. Protestacties werden op touw gezet om dit onrecht aan de kaak te stellen en het publiek was het erover eens dat dit type politieke misdadiger het niet verdiende om in een Zuchthaus opgesloten te worden. Dit gevoel werd het duidelijkst verwoord door de liberale professor

⁴⁵ Wolfgang Schäche, Norbert Szymanski, *Das Zellengefängnis Moabit. Zur Geschichte einer preussischen Anstalt* (Berlin 1992) 32ff.

en publicist Karl Biedermann, die stelde dat politieke misdrijven volgens de algemene opvatting niet om zo'n sterke boetedoening vroegen: 'Ein Jeder weiß, daß das politische Vergehen keine ehrlose Gesinnung voraussetzt, es kann aus diesem Grunde auch nicht angenommen werden daß der politische Verbrecher regelmäßig durch Reue sein Vergehen tilgen werde'.⁴⁶

Hoewel Frederik Willem IV de Poolse opstandelingen uiteindelijk gratie verleende, vormde dit proces slechts de opmaat tot een veel grotere golf van Zucht-haus-veroordelingen die aan politieke misdadigers na 1848 zouden worden opgelegd. Waar de periode van de *Vormärz* dus grotendeels door een geleidelijk proces van opwaartse nivellering werd gekarakteriseerd, kwam dit proces tot stilstand kort voor en tijdens de revoluties van 1848/1849.

Berichten uit Bruchsal en Waldheim

Hieronder volgen twee casussen, die illustreren hoe een aantal 'politieke gevangenen' hun eigen ervaringen in de ontorende omstandigheden gebruikten om een pleidooi te houden voor een groter onderscheid in de behandeling van 'politieke misdadigers' en 'eerloze criminelen'. Daarbij is het belangrijk te vermelden dat de revoluties van 1848 toevalligerwijs samenvielen met een andere ontwikkeling in het Duitse gevangeniswezen. In 1848 werden in Moabit en Bruchsal (in Baden)

nieuwe gevangenisinstellingen opgeleverd die, geïnspireerd op de architectuur en reglementen van de *Eastern State Penitentiary* in Pennsylvania, waren ingericht op de eenzame opsluiting van gevangenen.⁴⁷ Toen het complex in Bruchsal in 1848 werd geopend trok het direct internationale aandacht – ook van Nederlandse experts. Willem Suringar, de belangrijkste gevangenshervormer in Nederland, had dit complex bezocht en over zijn bevindingen gerapporteerd aan de Nederlandse gemeenschap van juristen.⁴⁸ Het feit dat groothertog Leopold van Baden de opdracht had gegeven tot het bouwen van dit type instelling, paste volgens gevangenisdirecteur Julius Füßelin in de traditie van 'ächter Humanität und tiefe Staatsweisheit' die naar zijn mening reeds lang in Baden bestond.⁴⁹ Deze opvatting is niet vreemd, aangezien de invoering van de eenzame opsluiting door velen nog als een weldaad aan gevangenen werd beschouwd.⁵⁰

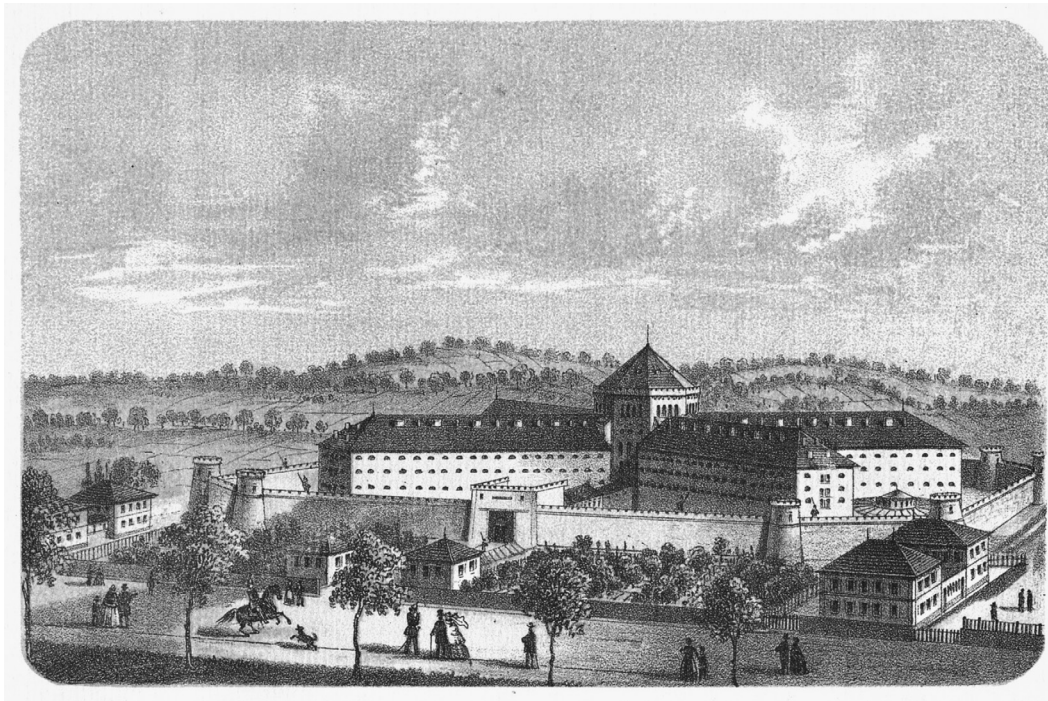
47 Paul Freßle, *Die Geschichte des Männerzuchthauses Bruchsal* (Freiburg 1970) 99-101. Vgl. Schauz, *Strafen als moralische Besserung*, 187ff.; Falk Bretschneider, *Gefangene Gesellschaft. Eine Geschichte der Einsperrung in Sachsen im 18. und 19. Jahrhundert* (Konstanz 2008) 443ff. De prominente strafrechtshistoricus Eberhard Schmidt, noemde deze gevangenis in 1960 een 'steingewordener Riesenirrtum' uit de Duitse geschiedenis. De strikte doorvoering van het isolatie systeem was daarvoor de reden; Eberhard Schmidt, *Zuchthäuser und Gefängnisse. Zwei Vorträge* (Göttingen 1960) 5.

48 W. H. Suringar, *Eene stem uit Nederland over de cellulaire gevangenis te Bruchsal en de strafwetgeving in Baden en elders: in verband tot het gevangeniswezen en de strafwetgeving in Nederland* (Leeuwarden 1859). Ook de Belgische strafrechtsexpert Édouard Ducpétiaux had uitvoerig over deze instelling geschreven, Édouard Ducpétiaux, *Notice sur la prison cellulaire de Bruchsal (Grand-duché de Bade)* (Brussel 1855).

49 Julius August Füßelin, *Das neue Männerzuchthaus Bruchsal nach dem System der Einzelhaft in seinen baulichen Einrichtungen* (Karlsruhe 1854) 1.

50 Vgl. Franke, *The emancipation*, 78.

46 Karl Biedermann, 'Der Polenprozeß in Berlin', *Unsre Gegenwart und Zukunft* 9 (1847) 205-253, aldaar 211.

De gevangenis van Bruchsal met uitstekende vleugels, bedoeld om de afzondering van verschillende gedetineerden eenvoudiger te maken. Het complex is nog steeds in gebruik als extra beveiligde penitentiare inrichting.

Lithografie van Ernst Wilhelm Katz; Stadtarchiv Bruchsal

De oplevering van dit complex aan de vooravond van de revoluties van 1848/1849 zou in meerdere opzichten van belang blijken. Ten eerste was het Groothertogdom Baden een van de grootste brandhaarden van de revoluties van 1848/1849, waardoor de eerste gevangenen die in deze inrichting verbleven voornamelijk revolutionairen waren die aan de opstanden hadden deelgenomen. Veel van hen namen belangrijke posities in de alternatieve republiek van Baden in, die was uitgeroepen na de soldatenopstand van 1849. Sommige gevangenen voerden tot het laatst toe zelfs een gewapende strijd tegen de verzamelde troepen, anderen hadden enkel zitting genomen in het alternatieve parlement en gaven zich over

zonder strijd.⁵¹ In 1850 waren in totaal 207 van de 655 ingezetenen door de directie bestempeld als politieke gevangenen.⁵² De rest beschreven zij als 'ordinaire criminelen' (*gemeine Verbrecher*) die bijvoorbeeld voor diefstal waren veroordeeld.⁵³ Ongeacht dit onderscheid waren alle gevangenen tot Zuchthaus veroordeeld, en

⁵¹ Voor een uitvoeriger overzicht van de revolutionaire strijd in Baden: Paul Nolte, *Gemeindebürgertum und Liberalismus in Baden, 1800-1850. Tradition, Radikalismus, Republik* (Göttingen 1994) 315-414.

⁵² Freßle, *Die Geschichte des Männerzuchthauses Bruchsal*, 124.

⁵³ Voor een beschrijving van het beeld van de 'ordinaire crimineel' in de strafrechtswetenschap van die tijd: Peter Becker, *Verderbnis und Entartung. Eine Geschichte der Kriminologie des 19. Jahrhunderts als Diskurs und Praxis* (Göttingen 2002).

ook in Baden gold onomwonden dat een Zuchthaus-veroordeling een ontorende straf was. Een strafrechtsgeleerde schreef drie jaar eerder nog in een commentaar op het Badense strafrecht dat '[d]as eigenthumliche Wesen der Zuchthausstrafe [...] darin [besteht], daß sie gesetzlich für eine peinliche Strafart, d.h. für eine solche erklärt ist, welche dem dazu verurtheilten den Makel der Ehrlosigkeit aufdrückt'.⁵⁴

Ten tweede leidde de recente ingebruikname van de gevangenis tot een aanzienlijke hoeveelheid geschriften over de interne aangelegenheden van dit complex. Strafrechtsgeleerden wilden graag over de voor- en nadelen van deze vorm van opsluiting lezen en dit bood de gelegenheid aan ex-gedetineerden om ook van de grote wetenschappelijke interesse in het gevangeniscomplex van Bruchsal te profiteren. Zij konden zich daarom profileren als 'ervaringsexperts' op het gebied van de belangrijkste vraagstukken van de strafvoltrekking en kregen zodoende een belangrijke stem in het debat over strafrechtspolitik. Drie ex-gedetineerden uit Bruchsal waren bijzonder productief: Georg Friedrich Schlatter, een Badense dominee die meer dan vijf jaar in Bruchsal was opgesloten vanwege zijn betrokkenheid bij het alternatieve parlement van 1848; Joseph Hägele, een katholiek schrijver die vanuit Freiburg deelnam aan de opstanden, maar zich later sterk van de revolutie distantieerde; en als laatste de antiklerikale auteur Otto von Corvin.

Alle drie de auteurs mengden zich expliciet in het wetenschappelijke debat over eenzame opsluiting en konden daar hun eigen ervaringen voor aandragen. Het karakter van de neutrale wetenschapper, die objectief en zonder enige emotionele inmenging oordeelt, maten zij zich daarbij succesvol aan.⁵⁵ Zo schreef Corvin: 'ich schreibe ohne Leidenschaft, ohne Haß, einzig im Interesse der Wahrheit und will mich damit begnügen, in einfachen und kunstlosen Worten, was ich sah und beobachtete, auszusprechen'.⁵⁶ Ook in Schlatters boek zijn veel opmerkingen te vinden die de indruk van hoge zelfreflectie bij de lezer moesten creëren. Het subjectieve element van de ervaringsexpert en het objectieve oordeel van de rechtsgeleerde, zo meende hij, waren beide noodzakelijk om tot een goed oordeel te komen.⁵⁷

Geen van de drie geschriften bevatte dus een algehele afrekening met het systeem van eenzame opsluiting. Daarmee verschilde het met een anoniem geschrift dat in 1850 werd gepubliceerd met de titel *Die Mißhandlung der politischen Verbrecher unserer Zeit*. Friedrich Wilhelm Held, een journalist, lid van de democratische beweging uit Berlijn en vermoedelijke auteur van het geschrift, had vanwege zijn contact met Corvin inzicht gekregen in de behandeling van de gevangenen en hij karakteriseerde deze instelling als een 'brute uitvinding', die er uitsluitend op gericht

54 Wilhelm Thilo, *Die Strafgesetzgebung des Großherzogthums Baden, nebst dem Gesetze über die Gerichtsverfassung mit den Motiven der Regierung und den Resultaten der Ständeverhandlungen im Zusammenhange dargestellt* (Karlsruhe 1845) 75.

55 Vgl. Lorraine Daston, 'The moral economy of science', *Osiris* 10 (1995) 2-24.

56 Otto Julius Bernhard von Corvin-Wiersbitzki, *Die Einzelhaft und des Zellengefängniß in Bruchsal* (Hamburg 1857) 7.

57 Georg Friedrich Schlatter, *Das System der Einzelhaft in besonderer Beziehung auf die neue Strafanstalt in Bruchsal: Stimme eines Gefangenen über Zuchthäuser* (Mannheim 1856) 5-6.

was om mensen uit het maatschappelijk leven te onttrekken en hen tot een 'dierlijk leven' te vernederen.⁵⁸ De ontorende uniformen en slechte voeding droegen daaraan bij. Helds commentaar kreeg de nodige aandacht, vooral van revolutionair-gezindten, maar het feit dat hij zijn traktaat uitbracht onder een pseudoniem zorgde er ook voor dat experts uit het gevangeniswezen hem lafheid verweten en dat zij zijn oordeel over dit complex niet serieus namen.⁵⁹ De drie 'ervaring-experts' verdedigden daarentegen in grote lijnen de behandeling van de gevangenen in Bruchsal. Schlatter, bijvoorbeeld, vond eenzame opsluiting en de ontorende behandeling van gevangenen gerechtvaardigd. De straf moest criminelen niet alleen op het goede pad brengen, maar ook individueel op hen inwerken en eenzame opsluiting vond hij daarvoor een gepast middel.⁶⁰

Er was echter een belangrijk voorbehoud in Schlatters betoog: de ontorende behandeling van gevangenen was uitsluitend gerechtvaardigd voor 'serieuze' misdadigers. Daarmee wordt het grote belang van deze drie geschriften voor het vraagstuk van nivellering duidelijk. Alle drie spraken zij zich onafhankelijk van elkaar uit tegen het gezamenlijk opsluiten van politieke gevangenen en 'ordinaire criminelen' in ditzelfde complex. Zij sloten

zich zodoende toch deels bij Held aan, die meende dat de 'beestachtige' behandeling van gevangenen vooral in groot conflict stond met het recht van politieke gevangenen op een meer humane behandeling dan 'ordinaire criminelen'.⁶¹ De andere auteurs gaven hier echter een meer empirisch onderbouwde visie op. Schlatter bijvoorbeeld argumenteerde dat het een zeer nadelig effect op de uitvoering van de Zuchthaus-straf had. Door politieke gevangenen tezamen met 'serieuze misdadigers' in dezelfde instelling op te sluiten werd in zijn ogen verwarring gezaaid: 'eine Vermischung und gleichmäßige Bestrafung der politischen und der sittlichen Vergehen, [beleidigt und verwirrt] das sittliche Gefühl und Urtheil des Volkes'.⁶²

Daarnaast meende hij dat 'serieuze criminelen' het idee kregen dat hun eigen status als het ware werd opgewaardeerd als zij in dezelfde instelling als 'eervolle' misdadigers werden geplaatst.

Die Betrüger, Diebe und Räuber fühlen es sehr lebhaft, daß zwischen ihnen selbst und den politischen Strafgefangenen ein sehr wesentlicher Unterschied bestehe, und daß beide nicht zu einander gehören. Darum fühlen sich auch die gemeinen Verbrecher durch ihr Zusammenwohnen mit den politischen gleichsam entschuldigt und geehrt, oder durch ein falsches Selbstgefühl befriedigt.⁶³

Schlatter voegde hier zelfs nog aan toe dat hij een 'serieuze' misdadiger dit met eigen oren had horen zeggen.

⁵⁸ Jan van Boer, *Die Mißhandlung der politischen Verbrecher unserer Zeit. Mit besonderer Rücksicht auf das Zellengefängniß zu Bruchsal in Baden* (Leipzig 1850) 22.

⁵⁹ De gevangenisexpert Karl Röder noemde hem neerbuigend een 'Federheld' vanwege de anonimiteit van zijn geschrift; Karl David August Röder, 'Die Einzelhaft', *Kritische Zeitschrift für die gesammte Rechtswissenschaft* 4 (1857) 242-263, 244.

⁶⁰ Schlatter, *Das System der Einzelhaft*, 11.

⁶¹ Boer, *Die Mißhandlung*, 34-35.

⁶² Schlatter, *Das System der Einzelhaft*, 15.

⁶³ Ibidem, 19.

De meeste bezwaren tegen de gezamenlijke opsluiting van 'politieke' en 'ordinaire' criminelen werden kernachtig door Hägele weergegeven: ten eerste was het een belediging voor het algehele rechtsbewustzijn van de bevolking; ten tweede had de aanwezigheid van politieke gevangenen slechte invloed op de andere gevangenen (in de wijze waarop Schlatter dat ook beschreef) en als laatste meende hij dat het vanuit politiek oogpunt onverstandig was, omdat politieke gevangenen hierdoor alleen maar zouden radicaliseren in hun oppositie tegen de machthebbers.⁶⁴ Dit laatste gold overigens niet voor de 'ordinaire criminelen': 'Beim Gemeinen Verbrecher ist vornherein die Gesinnung und die Absicht unmoralisch'.⁶⁵ Corvin benadrukte daarnaast nog eens het feit dat de meeste 'ordinaire' criminelen doorgaans uit lagere klassen kwamen, en dat het *Zuchthaus* slechts een mild effect op hen had. Hier wordt de klassenvoorstelling waarop hun argument was gebaseerd ook duidelijk. Voor arme boeren was het vaak een zegening om in Bruchsal te belanden, zo betoogde Corvin, want het enige dat zij moesten ontberen was hun vrijheid. Verder genoten zij van het onderdak dat hen verschaft werd. Politieke misdadigers daarentegen moesten het naar zijn mening zwaar bekopen, omdat zij nu eenmaal gewend waren geraakt aan een luxeleven. De relatieve impact van de opsluiting was daarom op hen vele malen hoger: 'Man bestrafte sie wie gemeine Verbrecher und eben dadurch unendlich viel härter, als es das Gesetz für diese beabsichtigt hat'.⁶⁶

Het Zuchthaus was volgens deze auteurs dus geen problematische instelling als zodanig, maar het samenbrengen van 'eervolle' wetsovertreders met serieuze misdadigers was volgens hen de aard van het probleem. Bezien vanuit het idee dat de mobilisatie van medelijden van belang was voor de humanisering van het strafrecht, waren deze geschriften daarom met name van belang omdat zij de situatie van politieke misdadigers zo sterk associeerden met die van wetsovertreders, voor wie het hun 'verdiende lot' was. Zodoende probeerden zij onder de Duitse bevolking sympathie te kweken voor de politieke gevangenen die hun tijd in deze eer-aantastende omstandigheden moesten verslijten en voor wie dit een grote lijdensweg was.

Iets vergelijkbaars gebeurde in het Koninkrijk Saksen, een andere prominente brandhaard van de revoluties van 1848/1849. Hoewel in Saksen niet een vergelijkbaar innovatief complex als dat in Bruchsal of Moabit bestond, publiceerden ook daar politieke gevangenen over hun verblijf in de gevangenis. De meeste mensen die veroordeeld waren namen deel aan de gewelddadige Mei-opstand in 1849 in Dresden. Van hen die erbij betrokken waren, waren Richard Wagner en zijn goede vriend August Röckel wellicht de bekendste. Terwijl Wagner vluchtte naar Zwitserland, kon Röckel niet ontsnappen en moest hij zijn straf uitzitten in Waldheim. Volgens Röckels eigen memoires zat hij daar opgesloten met ongeveer 250 politieke gevangenen, maar in tegenstelling tot Bruchsal was de samenstelling binnen de groep politieke gevangenen hier gemêleerder. Röckel noemde zowel mensen van de arbeidersklasse als soldaten van verschillende rangen als politieke

64 Hägele, *Erfahrungen*, 229-235.

65 Ibidem, 229.

66 Corvin, *Die Einzelhaft*, 82.

gevangenen.⁶⁷ Hieruit blijkt wel het verschil tussen het overwegend burgerlijk karakter van de Badense opstanden en de meer socialistisch geïnspireerde aard van de opstand in Dresden.

Omdat Waldheim niet een innovatieve modelinstelling was als Bruchsal, stileerde Röckel zijn commentaar minder als bijdrage aan een wetenschappelijke discussie en was zijn publicatie een duidelijker afrekening met zijn veroordeling en met de directie van Waldheim. Hij beschreef hoe hij als nummer werd toegesproken (nummer 91) en dat hij met een spinnewiel aan de slag moest. Verder vertelde hij over de 'barbaarse' technieken die bewakers als disciplinaire maatregelen namen, zoals het gevreesde *Lattenarrest*.⁶⁸ Röckel schreef ook dat de massale opsluiting van politieke gevangenen effect had op het beeld dat de algehele bevolking had van de inrichting van Waldheim. Zo vermeldde hij dat de vrouw van een medegedetineerde geen enkele moeite had de inrichting te bezoeken en niet behoefde te vrezen voor de schande die normaal gesproken aan zo'n bezoek kleefde. Hij hoorde daarbij van dezelfde gedetineerde dat blauw en zwart (de kleuren van het Zuchthaus-uniform) de meeste geliefde kleuren waren geworden in het modebeeld van het Saksische koninkrijk uit solidariteit met deze gevangenen.⁶⁹ De opsluiting van politieke misdadigers deed volgens hem dus afbreuk aan het stigma van de instelling.

Samen met Röckel zat ook de schrijver Theodor Oelckers in Waldheim opgesloten. Hij was een schrijver van populaire

geschiedenisboeken, vaak met sociaal geëngageerde thema's, waarin zijn socialistische opvattingen een duidelijke plek hadden. Ook hij publiceerde na vrijlating over de interne aangelegenheden van Waldheim en meer nog dan Röckel engageerde hij zich in zijn oordeel met de 'gewone' gevangenen. Oelckers wilde zijn lezerspubliek ervan doen doordringen hoe willekeurig het onderscheid tussen 'ordinaire criminelen' en normale mensen was en beschreef zijn ervaringen met medegevangenen als volgt:

Während ich unter meinen Dieben,
Mörder und Mordbrennern saß und
Gelegenheit hatte zu bemerken, daß
diese Leute ebenso gewöhnlich, ebenso
prosaisch und auch nicht böser als andre
waren, mußte ich wohl die Naivetät
jenes lesenden Publikums belächeln,
welches die Erzeugniss der Criminalge-
schichten-Literatur gierig verschlingt
und sich die 'Verbrecher' gern und gläu-
big als ganz absonderliche Menschen
vorstellt.⁷⁰

Met het label 'politieke gevangene' had Oelckers klaarblijkelijk weinig op, en noemde deze categorie daarom altijd tussen aanhalingstekens.⁷¹ Beide soorten gevangenen werden volgens hem evenveel onrecht aangedaan en hij zette zich dan ook vurig in voor het lot van 'gewone' gevangenen door het lijden van deze gevangenen onder de aandacht van het Saksische publiek te brengen. Zo publiceerde hij na zijn vrijlating ook een serie gedichten

67 August Röckel, *Sachsens Erhebung und das Zuchthaus zu Waldheim* (Frankfurt a.M. 1865) 128.

68 Ibidem, 101-110.

69 Ibidem, 128.

70 Theodor Oelckers, *Aus dem Gefängnisleben* (Leipzig 1860) 155.

71 Ibidem, 156.

over de gevangenen van Waldheim.⁷² Het feit dat deze Saksische geschriften zich sterker met het lot van 'ordinaire criminelen' bezighielden dan de geschriften uit Bruchsal verraadt vooral het verschil tussen de beide opstanden in Saksen en Baden.

Desondanks maakten ook in Saksen de verhalen over de behandeling van politieke gevangenen een diepe indruk op de rest van de bevolking. Een voorbeeld is August Bebel, de latere leider van de sociaaldemocratische beweging in Duitsland. In zijn memoires schreef hij dat dit op hem een zeer grote indruk had achtergelaten dat de gevangenen in Saksen (niet enkel die van Waldheim) overspoeld werden met politieke opstandelingen. Hij vermeldde daarbij dat hij – 'politiek onervaren' als hij toen nog was – het meest ijverig Röckels boek had verspreid in zijn omgeving.⁷³ Mensen als Bebel, die zeer met het lot van deze gevangenen begaan waren, waren dus medeverantwoordelijk voor het feit dat de ervaringen van deze gevangenen in bredere lagen van de bevolking doordrongen.

Gottfried Kinkel: het symbool voor de 'martelaren' van de revolutie

Afgezien van de ervaringsberichten uit de Badense en Saksische gevangenen, die de aandacht van velen vestigden op de behandeling van politieke gevangenen, was er één person die voor een grote groep Duitse burgers werkelijk symbool kwam

te staan als martelaar van het strafrechtsbeleid van 1848/1849: de professor in de kunstgeschiedenis van de Universiteit van Bonn, radicale democraat en uitermate populair dichter, Gottfried Kinkel. Samen met Karl Schurz voerde hij vanuit Bonn de democratische beweging aan. Kinkel werd door velen als slachtoffer van de justitie gezien, aangezien hij voor zijn gewapende deelname aan de opstanden in 1849 ter dood werd veroordeeld.⁷⁴ Bij gratie van de Pruisische koning werd deze veroordeling echter in een Zuchthaus-straf omgezet; een besluit dat tot veel maatschappelijke verontwaardiging leidde. Veel supporters van Kinkel vonden dat een onterende straf veel zwaarder op iemand met zijn 'eergevoel' zou drukken dan de doodstraf.⁷⁵ Vanaf het moment dat hij in voorarrest naar een gevangenis in Pommeren (Naugardt/Nowogard) werd gestuurd, in afwachting van de andere processen die daarna nog tegen hem zouden worden gevoerd, werd hij daarom in brede kringen als martelaar van de revolutie afgeschilderd.

Adolf Strodtmann, een dichter die ook in de kringen van Schurz en Kinkel verkeerde, droeg wellicht het meeste bij in de popularisatie van Kinkel als martelaar van de justitie. Hij deed dit door een uitvoerige

72 Theodor Oelckers, *Meine Mitgefangenen. Gedichte* (Leipzig 1860).

73 August Bebel, *Aus meinem Leben I* (Stuttgart 1910) 56.

74 Hermann Rösch-Sondermann, *Gottfried Kinkel als Ästhetiker, Politiker und Dichter* (Bonn 1982) 249-280.

75 'Sprecht nicht von Gnade, wo Ihr den Menschen vom Tode durch den Strang "erlöst", um sein Gehirn mit Euren Kugeln zu verspritzen, oder wo ihr an die Stelle des befreienden Todes ewiges Gefängnis setzt'; Adolf Strodtmann, *Gottfried Kinkel – Wahrheit ohne Dichtung. Biographisches Skizzenbuch*, 2 (Hamburg 1850) 332. Er bestond indertijd overigens daadwerkelijk een heldencultus rond deelnemers aan de revoluties, zoals Robert Blum, die standrechtelijk geëxecuteerd werden; vgl. Manfred Hettling, *Totenkult statt Revolution. 1848 und seine Opfer* (Frankfurt a.M. 1998) 52-75.

biografie van Kinkel te publiceren vlak na het geruchtmakende jury-proces tegen Kinkel in Keulen, waarbij hij werd verwezen naar het Zuchthaus van Spandau bij Berlijn. Strodtmann beschreef dat het proces van Kinkel door een groot publiek werd bijgewoond en dat hij later door duizenden mensen op weg naar de strafinstelling werd begeleid.⁷⁶

In zijn memoires over Kinkels opsluiting en diens bevrijding uit de instelling in Spandau legde Karl Schurz nog eens uit wat het verschil was tussen een 'onterende' Zuchthaus-straf en een 'eervol' Festungshaft, en uitte hij zich zeer laatdunkend over de vorm van 'genade' die Kinkel had gekregen:

Was war Festungsstrafe? Einsperrung [...], bei welcher der Gefangene immerhin die Zeichen seiner bürgerlichen Identität, seinen Namen, seine Kleider, seinen Charakter als Mann behielt, [...] – eine Haft, aber keine Beschimpfung, keine Marter. Und was war Zuchthausstrafe? Einsperrung in eine Strafanstalt der gemeinen Verbrecher, wo der Gefangene mit dem Diebe, dem Fälscher, dem Raubmörder gleichgestellt, wo sein Haupthaar geschoren, seine bürgerliche Kleidung mit der Zuchthausjacke vertauscht wurde [...].⁷⁷

Als meest 'beledigende' aspect van zijn opsluiting beschouwde men nog wel het werk dat hij moest verrichten. Het feit dat hij de meeste tijd moest verslijten met garen spinnen was niet waardig voor een

man van zijn statuut. Liederen over het feit dat Kinkel garen moest spinnen – geschreven door onder andere Strodtmann – circuleerden daarom veelvuldig en werden immens populair.⁷⁸ Schurz beschreef dat hij wakker lag van de gedachte aan Kinkel in deze omstandigheden: 'Ich sah Kinkel in seiner Züchtlingsjacke am Spulrade beständig vor mir, und ich konnte den Anblick kaum ertragen.'⁷⁹ Ook de aantasting van Kinkels mannelijkheid speelde een rol bij de commentaren. Door dergelijk 'vrouwelijk' werk werd zijn mannelijke eer sterk aangetast. Dit type commentaar zou later nog vaker tegen Zuchthaus-straffen worden ingebracht toen dit type mannelijkheidsideaal nog sterker met nationaal burgerschap in verband werden gebracht.⁸⁰ Dat de media-aandacht voor Kinkels situatie ook door de directie van de inrichting nauwlettend in de gaten werd gehouden blijkt uit de krantenartikelen die zij verzamelden waarin bijvoorbeeld over de eenvoud van zijn cel werd beklagd.⁸¹

Zijn spectaculaire ontsnapping uit de inrichting in Spandau met de hulp van Karl Schurz maakte Kinkel vervolgens tot een werkelijke volksheld. Daarna bleef hij

78 [Anoniem], *König und Dichter. Stimmen der Zeit. Ein Kinkel-Album* (Stuttgart 1851) 197.

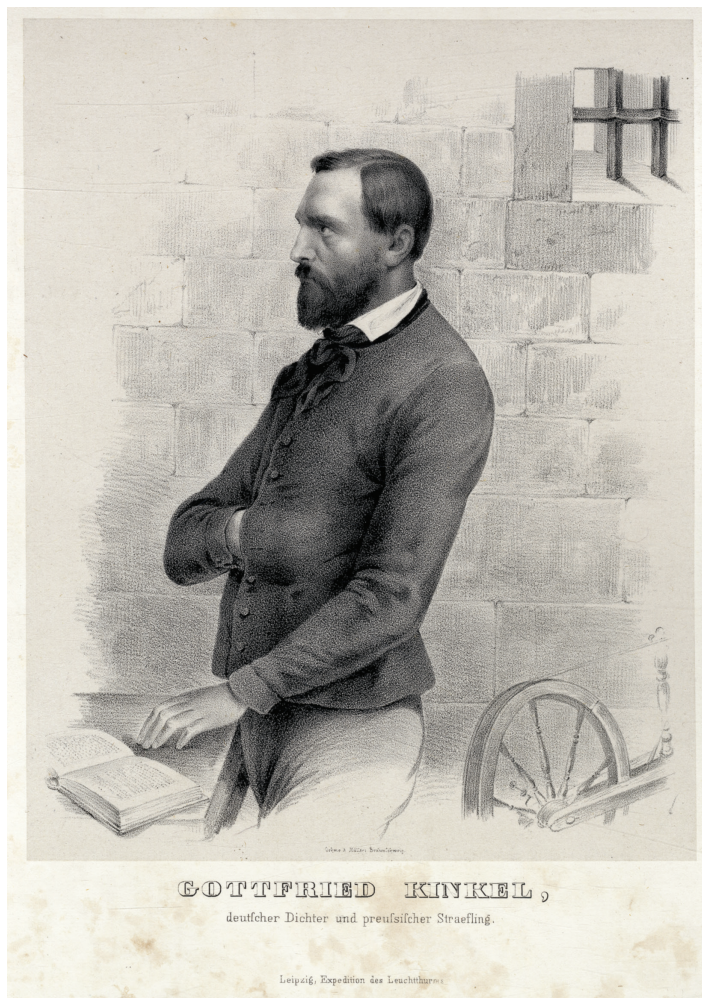
79 Houben, *Gottfried Kinkels Befreiung*, 11.

80 Een veelbesproken voorbeeld waarin een dergelijk mannelijkheidsideaal als kritiek op de Zuchthausstraf wordt gebruikt is: Max Treu, *Der Bankrott des modernen Strafvollzuges und seine Reform* (Stuttgart 1904) 11. Over de hegemoniale vorm van mannelijkheid ten tijde van het Duitse Keizerrijk: Helmut Blazek, *Männerbünde. Eine Geschichte von Faszination und Macht* (Berlin 1999) 138-142; Ute Frevert, 'Das Militär als "Schule der Männlichkeit". Erwartungen, Angebote, Erfahrungen im 19. Jahrhundert', in: idem (ed.), *Militär und Gesellschaft im 19. und 20. Jahrhundert* (Stuttgart 1997) 145-173.

81 *Brandenburgisches Landeshauptarchiv*, 2A I Pol 2178.

76 Strodtmann, *Gottfried Kinkel*, 350.

77 Heinrich Hubert Houben, *Gottfried Kinkels Befreiung aus dem Zuchthause zu Spandau. Aus den Lebenserinnerungen von Karl Schurz* (Leipzig 1920) 8-9.

Lithografie van Kinkel als strafgevangene van het Pruisische regime. Het spinnewiel op de achtergrond is typisch voor afbeeldingen van Kinkel uit die tijd.

Stadtarchiv Karlsruhe: 8/PBS III 797

lange tijd het symbool van misplaatste uitvoering van de Zuchthaus-straf aan politieke opstandelingen. Beelden van Kinkel in het Zuchthaus bleven nog veelvuldig circuleren en onderdeel van het Duitse collectief bewustzijn.⁸² Zo schreef in 1907

de liberale rechter Paul Albers voor het *Berliner Tageblatt* dat dit een voorbeeld was van hoe relatief het eerbegrip was, dat iemand die zoveel heeft betekend voor het Duitse nationale bewustzijn 'Zuchthausarbeiten' moest verrichten.⁸³ In 1914

⁸² Rudolf Medem, 'Strafzumessung und Strafvollzug' *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft* 7 (1887) 135-174, aldaar 141 en 157.

⁸³ Paul Albers, 'Der Ehrverlust', *Berliner Tageblatt*, 15-12-1907.

schreef een archivaris in een essay voor de *Preußische Jahrbücher* dat Kinkel ‘einen Augenblick lang, [...] der berühmteste oder doch der am meisten besprochene Mann Deutschlands gewesen [sei]’.⁸⁴ Ook in een prentenverzameling uit 1929 over de belangrijkste momenten uit de Duitse geschiedenis van de *Berliner Morgenpost* was een afbeelding van Kinkel bij het spinnewiel van het Zuchthaus Spandau te vinden.

De ontwikkeling van de wetgeving

Het idee dat de collectieve verwerking van ingrijpende gebeurtenissen en het verspreiden van lijdensverhalen tot nieuwe morele overtuigingen leiden die vervolgens van invloed zijn op de strafrechtspolitik van een land, kan nu aan hand van het vergelijkende debat over de strafrechtshervorming in Nederland en Duitsland goed besproken worden. Daarbij vervulden de berichten uit Bruchsal en de figuur van Kinkel een belangrijke rol. Zij riepen weliswaar medelijden op voor het lijden van politieke misdadigers, maar dit leidde niet noodzakelijk tot de invoer van ‘humanere’ strafvormen als dit in termen van nivellering wordt gedacht.

De ontwikkeling van het strafrecht liep in Duitsland en Nederland tot op veel vlakken gelijk op tot 1848. In beide landen waren intensieve discussies over de hervorming van het strafrecht en in beide landen overwoog men ‘onterende’ strafvormen af te schaffen. In Duitsland had dit te maken met de codificatiebeweging

die aan het begin van de negentiende eeuw in verschillende staten van de Duitse Bond tot de invoer van een geuniformiseerd en gecodificeerd strafrecht leidde. In Nederland kwam de discussie met name voort uit de onvrede over de *Code Pénal*, die reeds sinds het ontstaan van het Koninkrijk bestond. De eerste voorstellen voor een hervormd Nederlands Wetboek van Strafrecht werden al in de jaren 30 geschreven, en daarop zouden nog velen volgen. Sommige van deze voorstellen spraken zich ook uit over het vraagstuk van de eerloosheid. Een goed voorbeeld is het voorlopig verslag dat de commissie, door de minister van Justitie ingesteld om een nieuw strafwetboek op te stellen, in mei 1847 aan de Tweede Kamer presenteerde. Daarin stond weliswaar dat ‘men zich met het thans omhelsde beginsel, om de eerloosheid als onafscheidbaar gevolg van elke crimineele straf te vervallen, [heeft] vereenigd’, toch werd de tuchthuisstraf, die in wezen gelijkstond aan de Zuchthaus-straf in Duitsland, nog als mogelijkheid genoemd voor ernstige misdrijven.⁸⁵ Het is interessant dat Bosch precies dit punt aanvoert als reden om het gehele voorstel van 1847 af te wijzen, aangezien een grote groep afgevaardigden meende dat de tuchthuisstraf afgeschaft moest worden.⁸⁶

Vanwege de ingrijpende constitutionele veranderingen die kort op dit voorstel volgden, werd de hervorming van het strafrecht tijdelijk naar de achtergrond verdreven. Tegelijkertijd werd vooral de vraag over de eenzame opsluiting een belangrijker punt van discussie. Deze

84 Martin Bollert, ‘Gottfried Kinkel im Zuchthause’, *Preußische Jahrbücher* 158 (1914) 405-430, aldaar 405.

85 *Weekblad van het regt*, no. 808 (1847) 1.

86 Bosch, *Het ontstaan*, 38-40.

vorm van opsluiting werd vanaf 1851 in Nederland algemeen aanvaard en opvallend enthousiast verdedigd in vergelijking met andere landen.⁸⁷ Met het intensiever doorvoeren van eenzame opsluiting begon het idee dat er geen behoefte meer was aan een onderscheid tussen onderende straffen en niet-onterende straffen bredere ingang te vinden, aangezien isolering ook een individuele behandeling sneller mogelijk maakte.⁸⁸

Hoewel de individualisering van het strafstelsel, onder invloed van de 'moderne richting', geleidelijk in beide landen een prominentere plek op de agenda kreeg, werd dit in Duitsland echter op een heel andere wijze ten uitvoer gebracht dan in Nederland.⁸⁹ In de uitwisseling van argumenten over de hervorming van het strafrecht werd het belang van de politieke gevangenen van 1848/1849 werkelijk zichtbaar toen juristen en politici in de jaren zestig over een gezamenlijk Duits strafwetboek begonnen na te denken.⁹⁰ De juristen namen overwegend het Pruisisch wetboek van 1851 als uitgangspunt en waren specifiek geïnteresseerd in de vraag of onderende straffen zoals de Zuchthausstraf en geprivilegieerde straffen zoals de Festungshaft niet uit het strafrecht moesten verdwijnen. Als de herinnering aan de massale opsluiting van politieke gevangenen in disciplinaire inrichtingen niet zo sterk was, hadden de wetgevers hier

wellicht toe besloten, maar de invloed van de memoires en berichten over deze gevangenen op de totstandkoming van het Reichsstrafgesetzbuch waren duidelijk zichtbaar in het debat.

Veel commentatoren rakelden herinneringen op aan de tijd na 1848. Het simpele feit dat er sedertdien veel tijd was verstreken speelde geen rol; de meeste processen tegen deelnemers aan de opstanden van 1848 lieten een tijd op zich wachten en de veroordeelden publiceerden hun geschriften vaak pas na het uitzitten van hun straf. Voor de meeste commentatoren lag de reactie op de strafrechtspolitik na 1848 daarom nog vers in het geheugen. Zo scheef een journalist voor de *Flensburger Norddeutsche Zeitung* in zijn commentaar op het Reichsstrafgesetzbuch dat hij nog goed herinnerde hoe 'eervolle professoren' en 'jeugdige politieke enthousiastelingen' in eerloze inrichtingen belandden, terwijl hij er stellig van overtuigd was dat er niets eerloos was aan 'misplaatste vaderlandsliefde' of 'politiek enthousiasme'.⁹¹ De historicus Heinrich von Treitschke mengde zich onder verwijzing naar Kinkels ervaringen ook bij de voorstanders van speciale privileges voor politieke gevangenen:

[W]enn wir uns des entsetzlichen Schicksals eines Gottfried Kinkel erinnern, [...] so erscheint es einfach als eine Forderung der Menschlichkeit, daß das Gesetz den politischen Verbrecher zwar bestrafen und unschädlich machen, doch nicht unbedingt zu einem Loose

87 Bosch, *Het ontstaan*, 118; Vgl. Herman Franke, 'The rise and decline'.

88 Franke, 'The rise and decline', 137-139.

89 Over de individualisering en de moderne richting vgl. nogmaals Wetzell, *Inventing the criminal*, 75-76.

90 Het juridische debat stelde zich in eerste instantie overigens uitsluitend een wetboek voor de Noord-Duitse Bond ten doel, wat later als uitgangspunt voor het Reichsstrafgesetzbuch werd genomen.

91 *Flensburger Norddeutsche Zeitung*, 1871, 128. In: *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz*, Rep. 84a, nr. 8028. Zie ook de andere krantenberichten in dit dossier.

verurtheilen solle, das dem gebildeten Manne gräßlicher ist als der Tod.⁹²

In de debatten in het parlement van de Noord-Duitse Bond werd de naam van Kinkel eveneens veelvuldig genoemd, met name om anderen te overtuigen van de noodzakelijkheid politieke misdadigers een voorkeursbehandeling te geven. Eén van de Rijksdagleden die Kinkel als voorbeeld noemde was de liberaal Johannes von Miquel. Stellig verdedigde hij het principe van de geprivilegieerde behandeling van politieke gevangenen: 'Es nützt nichts, hier schwere Strafen sehen zu wollen, das lehrt auch die Erfahrung und die Geschichte'.⁹³ Uiteindelijk bleven daarom na deze discussies zowel Zuchthaus en Festungshaft vermeld in het *Reichsstrafgesetzbuch*, hoewel met een aantal aanpassingen.⁹⁴ Het meest belangrijk was echter dat vastgelegd was dat politieke misdadigers van nu af aan Festungshaft zouden krijgen.

In de uiteindelijke versie van het Nederlandse Wetboek van Strafrecht van 1881 was daarentegen te lezen dat er slechts één, niet-onterende gevangenisstraf in het strafwetboek moest blijven. Hoewel hierover wel enige discussie bestond onder juristen of er toch niet een 'mildere' gevangenisstraf, een vorm van *custodia*

honestas, moest worden opgenomen, valt op dat politieke misdadigers in dit debat onvermeld bleven. De juristen die zich het meest inzetten voor een extra 'mildere' gevangenisstraf – zoals Van Hamel en Jacob Domela Nieuwenhuis – vonden namelijk dat deze niet voor politieke misdadigers bedoeld moest zijn, maar voor mensen die uit veiligheidsoverwegingen preventief in hechtenis moesten worden genomen. Sterker zelfs, om de associatie met het Duitse Festungshaft te voorkomen stelde Van Hamel voor om het niet '*custodia honesta*', maar '*custodia simplex*' te noemen.⁹⁵ Hamels medestander Domela Nieuwenhuis voegde eraan toe dat hij in Nederland of België geen aanleiding zag om politieke misdadigers een voorkeursbehandeling te geven 'vooral omdat daar [...] alleen zoodanige feiten als politieke misdrijven gequalificeerd worden waarvan de daders of blijk geven van zedelijke verdorvenheid, of van een booze harstocht'.⁹⁶ De behandeling van de 'eervolle' politieke misdadiger was voor hem kortom geen factor om in overweging te nemen.

Bekijkt men de ontwikkeling op de lange termijn, was het eigenlijk pas na de invoering van het Wetboek van Strafrecht in 1886 het geval dat ook in Nederland een vergelijkbaar idee als in Duitsland over het toekennen van privileges aan politieke gevangenen begon te ontstaan. Het feit dat mensen met uit de alsmaar groeiende socialistische beweging vaker voor opruiing

92 Heinrich von Treitschke, 'Das Strafgesetzbuch vor dem Reichstage', *Preussische Jahrbücher* 25 (1869) 441-450, aldaar 442-443.

93 *Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Reichstages des Norddeutschen Bundes* I (Berlin 1870) 333-334.

94 Voor een meer uitvoerig overzicht van het debat, met name waar het onterende straffen betreft: Sylvia Kesper-Biermann, *Einheit und Recht. Strafgesetzbuch und Kriminalrechtsexperten in Deutschland vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zum Reichsstrafgesetzbuch von 1871* (Frankfurt a.M. 2009) 419ff.

95 G. A. van Hamel, 'Moet nevens gevangenisstraf een andere vrijheidsstraf – *custodia honesta* – worden opgenomen?' in: Idem, *Verspreide opstellen*, 182-221, aldaar 185.

96 Jacob Domela Nieuwenhuis in: *Handelingen der Nederlandsche Juristen-Vereeniging* 11 (1881) 33-63, aldaar 46.

of majesteitsbelediging in de gevangenis belandden droeg daar grotendeels aan bij. De enquête over de behandeling van politieke gevangenen, die in het eerste nummer van de *Jonge Gids* van 1897 verscheen illustreert dit. Uit de mond van typograaf A. Goud liet de auteur optekenen dat het celsysteem 'barbaarsch' is, en 'natuurlijk nog meer op politieke veroordeelden' drukt 'dan op veroordeelden voor andere misdrijven(?)'.⁹⁷ 'Dit zijn pijnlijke oogenblikken' merkte ook Louis Hermans op, 'als een politiek gevangene op transport moet, gaat hij in de gewone celwagen en wordt hij vervoerd met de anderen, soms vastgeboeid. Bij het uitstappen aangehaapt door iedereen, weet niemand dat hij is iemand die de waarheid (z. i.) heeft gezegd en daarom moet lijden'.⁹⁸ Kortom, het was vooral na de invoering van gelijke gevangenisstraffen, waarna dit soort berichten ook in de Nederlandse media werden verspreid. Ook de anarchistische leider Ferdinand Domela Nieuwenhuis bevond zich onder de ondervraagden en vergeleek de situatie met die in Frankrijk en Duitsland, waar politieke gevangenen volgens hem wel veel milder werden behandeld dan in Nederland. Hij kon zichzelf niet vinden in dit gelijkstellen van politieke misdadigers en 'ordinaire criminelen', maar zijn cipier zag de ironie van de situatie wel in en vertelde hem juist blij te moeten zijn, want 'hier hebben we allemaal de gelijkheid, die je immers wenscht'.⁹⁹

Conclusie

Aan de hand van de bevindingen gepresenteerd in dit artikel moet worden vastgesteld dat nivellering in de behandeling van misdadigers in de Duitse staten in de nasleep van de revoluties van 1848/1849 niet noodzakelijk als een meer 'humane' strafrechtelijke behandeling werd gezien. Een ongelijke behandeling, ditmaal niet gebaseerd op stand of klasse maar op basis van iemands overtuiging, werd in de Duitse staten in deze periode juist sterker verdedigd dan daarvoor en als 'humane' maatregel bestempeld. De ervaring van het lijden van politieke gevangenen versterkte een maatschappelijk gevoel van onrechtvaardigheid over het lijden van politieke gevangenen. Dit motiveerde wetgevers en politici om een duidelijk onderscheid te maken tussen 'eerloze' en niet-'eerloze' misdadigers. In dit geval gold dus dat de ervaring met het lijden van gevangenen niet tot nivellering leidde, maar juist tot het omgekeerde.

Doordat er in Nederland in 1848 geen sprake was van een grootschalige, gewelddadige opstand, ontbrak er een directe reden om dit onderscheid te behouden. Het was juist de afwezigheid van ingrijpende ervaringen rond de bestraffing van politieke misdadigers en het uitblijven van verhalen over hun lijden dat ervoor zorgde dat de verdere verandering in het Nederlandse strafrecht kon worden doorgezet. De morele overtuiging dat een dergelijk onderscheid niet meer van deze tijd was, was daarom vooral het resultaat van

97 'Enquete over de behandeling van politieke misdadigers in Nederlandsche gevangenissen', *De jonge gids* 1 (1897) 681-726, aldaar 722.

98 Ibidem, 699.

99 Ibidem, 693.

een geleidelijke mentaliteitsverandering. Daar waren geen ingrijpende ervaringen voor nodig.

Over de auteur

Timon de Groot (1987) is wetenschappelijk medewerker aan het historisch instituut aan de Universität zu Köln en promoveerde in

2018 aan de Humboldt-Universität zu Berlin op een proefschrift met de titel: *Citizens into dishonoured felons. The moral economy of punishment and rehabilitation in the German Empire*. De dissertatie was geschreven in het kader van de research school 'Moral Economies of Modern Societies' aan het Max-Planck-Institut für Bildungsforschung in Berlijn.

Email: tdegroot@uni-koeln.de

